

eISSN: 2981-1791

Homepage: ut.journals.ikiu.ac.ir/

ORIGINAL RESEARCH PAPER

Migration is an Example of Urban Resilience Strategy in Islamic Thought

Azim Osmanian^{(1)*}, Abdulqader Qodrat Gojar⁽²⁾

1- Ph.D. Student Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Islamic Azad University, Central Tehran branch, Tehran, Iran.

2- Master of Geography and Rural Planning, Faculty of Geography, Payam Noor University, Urmia, Iran.

ARTICLE INFO

Abstract

Received: 18/03/2023

Accepted: 10/09/2023

Keywords:

Emigration, Islam, Urban resilience, Mecca, Medina.

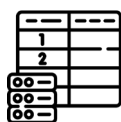
According to the Quranic verses and hadiths, migration has special position and dignity, so that its achievement is considered as one of the necessities of religion, and its non-fulfillment in the believer's life will result in divine retribution. In a superficial view, migration may be a solution to overcome pressures and get rid of hardships and problems, in such a way that by examining its role, importance and special position from the perspective of the verses of the Qur'an and the life of the Prophet (PBUH), it can realize the unique impact of this social phenomenon on all political, social, cultural and biological aspects of Muslims. From a resilient point of view, migration can be seen as a decision to reduce social pressures, to achieve favorable conditions and favorable platform for socialization, growth and development of the urban and civil society in which Islam reaches its peak and glory. In this article, an attempt has been made to explain the motivations and goals of migration, to interpret and explain this movement with tenacious dimensions, how to get out of the political, social, cultural, and religious, climatic, etc. impasse in Mecca by entering Medina becomes an opportunity and development in all aspects. The research method of this research is interpretive-historical and based on Quranic verses and hadiths and written from library sources. The results show that emigration apart from escaping from the existing situation, is a strategy to move towards a superior society in which the establishment of Islamic civilization begins, and after some time the result of that change become golden. Explanation, description and interpretation of migration as one of the most basic policies and strategies of the beginning of Islam, which is undoubtedly derived from the specific conditions of the Muslims of that time and place, can give new definition about the migration phenomenon itself through redefining and adapting to the elements of resilience and can be a bridge between this concept and resilience and be used as a component for sustainability and resilience goals in different times and places. Undoubtedly, dealing with the concept of resilience in Islamic thought can be helpful in formulating and framing applicable components for discussing resilience in today's cities. According to this, emigration, which is a measure of necessity and a solution to escape from the existing situation, is removed from the solid dimensions and is presented as a strategy and foresight with considering all aspects that provides way to develop and find wide platform to establish more favorable conditions which cause growth and favorable living environment in the new city of Medina. Considering that the city of Mecca did not have many components of development and was unsuitable for the foundation of urban civilization meanwhile Islam was going through its so-called childhood and maturity at that time, it was Medina that with its strategic location, in terms of access and proximity to commercial centers and the possibility of social communication and neighborhood with neighboring civilizations and the possibility of urban development and growth and etc., could provide this platform and possibility.

Number of references: 19

Number of figures: 0

Number of tables: 4

©2023, UST. All rights reserved.

Cite this article: Osmanian, A., & Qodrat Gojar, A. (2023). Migration is an Example of Urban Resilience strategy in Islamic Thought. *Urban Strategic Thought*, 1(2), 156-166.

Publisher: Imam Khomeini International University (IKIU)

doi: [10.30479/UST.2023.18558.1117](https://doi.org/10.30479/UST.2023.18558.1117)*Corresponding Author: azimosmanian@gmail.com

هجرت مصداق راهبرد تاب آوری شهری در اندیشه اسلام

عظیم عثمانیان^(۱)، عبدالقادر قدرت گوجار^(۲)

۱- دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران.
۲- کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه پیام نور ارومیه، ارومیه، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

طبق آیات قرآنی و احادیث، هجرت از مقام و منزلت ویژه ای برخوردار است تا جایی که تحقق آن، از ضروریات دین داری به حساب می آید و عدم تحقق آن در زندگی مؤمن، بازخواست الهی را به دنبال خواهد داشت. هجرت در نگاهی سطحی شاید یک راهکار برای فایق آمدن بر فشارها و رهایی از مصائب و مشکلات باشد، در صورتی که می توان با تدقیق در نقش، اهمیت و جایگاه ویژه آن از نگاه آیات قرآن و سیره پیامبر(ص)، به تاثیر بی نظیر این پدیده اجتماعی بر تمام ابعاد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و زیستی مسلمانان پی برد. از منظر تاب آورانه می توان هجرت را تصمیمی برای کاهش فشارهای اجتماعی، دست یابی به زمینه های مساعد و بستر مطلوب برای جامعه سازی، رشد و توسعه جامعه شهری و مدنی که اسلام در آن اوج و شکوه می یابد، دانست. در این نوشتار سعی شده تا با تبیین انگیزه ها و اهداف هجرت، این حرکت را با ابعاد تاب آورانه تفسیر و تشریح کرد که چگونه خروج از بن بست سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، باوری، اقلیمی و... در مکه با ورود به مدینه تبدیل به فرصت و توسعه در تمامی جوانب می گردد. روش تحقیق این پژوهش از نوع تفسیری-تاریخی و با استناد به آیات قرآنی و احادیث و منابع مکتوب و کتابخانه ای است. نتایج بیانگر این است که هجرت جدای از فرار از وضع موجود؛ یک استراتژی برای حرکت به سوی جامعه ای متعالی است که در آن برپایی تمدن اسلامی آغاز می گردد که پس از مدتی ثمرات آن تغییر طلایی نمود پیدا می کند. تبیین، تشریح و تفسیر هجرت به عنوان یکی از اصلی ترین و اساسی ترین سیاست ها و راهبردهای صدر اسلام که بی شک برگرفته از شرایط خاص مسلمانان آن زمان و مکان است می تواند از طریق بازتعریف و تطبیق با مولفه های تاب آوری، تعریفی جدید از خود پدیده هجرت را به دست دهد و بتواند پلی مابین این مفهوم و تاب آوری باشد و به عنوان یک مولفه برای پایداری و اهداف تاب آورانه در زمان ها و مکان های مختلف به کار رود.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱۲/۲۷
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۶/۱۹
صفحات: ۱۵۶-۱۶۶

واژگان کلیدی:

هجرت، اسلام، تاب آوری شهری، مکه مکرمه، مدینه

تعداد منابع: ۱۹

تعداد اشکال: ۰

1	
2	

تعداد جداول: ۴

ارجاع به این مقاله: عثمانیان، عظیم و قدرت گوجار، عبدالقادر. (۱۴۰۲). هجرت مصداق راهبرد تاب آوری شهری در اندیشه اسلام. اندیشه راهبردی شهرسازی، ۱(۲)، ۱۵۶-۱۶۶.

©2023, UST. All rights reserved.

۱- مقدمه و طرح مسئله

مهاجرت پدیده‌ای اجتماعی است که تاثیرهای فراوانی در ابعاد گوناگون جوامع بشری دارد. از جمله پیامدهای عمده‌ی آن پیدایش تمدن‌هاست. تاریخ نشان می‌دهد قدیمی‌ترین تمدن‌ها تا جدیدترین آن‌ها به دنبال یک مهاجرت ظهور یافته‌اند. آرنولد توین بی^۱، جامعه‌شناس و تاریخ‌دان معروف، بزرگترین تمدن‌ها را مربوط به بین‌النهرین می‌داند که مربوط به پنج هزار سال پیش هستند و همه پس از یک مهاجرت پدیدار شده‌اند و همچنین او در ورای تمدن‌های معاصر، تمدن‌های باستان را می‌بیند که شمارشان به بیست و شش تمدن می‌رسد و همگی به دنبال یک مهاجرت پدیدار شده‌اند (توین بی، ۱۹۸۷: ۶۱).

مسئله هجرت یکی از زیربنایی‌ترین مسائلی است که در آغاز اسلام، اساسی‌ترین نقش را در توسعه‌ی اندیشه اسلامی ایفا کرد و با حفظ اهمیت خویش در تمامی اعصار این امکان را پدید آورد که مؤمنان در مقابل فشار، خفقان و مصائب در تمام ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقلیمی و... از تسلیم در برابر شرایط محیط باز می‌دارد و تاب‌آوری را با جابجایی مکانی را به عنوان یک استراتژی مطرح نموده و چه بسا در شرایط جدید در موضع برنده باعث رشد و توسعه فکر و اندیشه خویش و شناساندن آن عامل صدور اندیشه اسلام به نقاط مختلف جهان می‌شود.

ظهور اسلام در اقلیم گرم و خشک حجاز به ناچار این اندیشه را از همان بدو نمود در ارتباط مستقیم با تاب‌آوری قرار داد. روبرو بودن با شرایط سخت محیطی و به تبع آن تحجر در ابعاد اجتماعی و فرهنگی آن هم در مواجهه با اندیشه‌ای جدید که بنیان آن بر تغییر بود، ناگزیر این دین را وارد بستر تاب‌آوری نموده و بی‌شک هجرت نیز از این قاعده مستثنی نمی‌باشد. بیابان مکه و شرایط سخت اقلیمی، آب و هوای آزار دهنده بستر سخت و سنگی مکه و محدودیت‌های توسعه شهر این امکان از پیش روی اسلام و مسلمانان گرفته بود که در حوزه توسعه شهر که زیربنای اصلی تمدنی اسلام می‌باشد آزادی عمل داشته باشند، زیرا که اسلام دینی شهری می‌باشد که در شهر متولد شده در

شهر تکوین می‌یابد و در شهر به تثبیت می‌رسد. در فرهنگ اسلامی هجرت در مقابل «تعزب» به کار رفته است و تعزب به معنای بازگشت به بدویت و جاهلیت است و مهاجرت خارج شدن از بدویت و روی آوردن به مدنیت است (عبدالله‌زاده آرانی، ۱۳۸۲: ۵۹).

بررسی آثار هجرت در سیره پیامبر اسلام (ص) بیانگر آن است که این هجرت به انگیزه‌های مختلفی از جمله تامین امنیت اجتماعی و دینی مسلمانان و پیداکردن نقطه‌ی امنی برای تبلیغ و گسترش اسلام صورت گرفت و پیامدهای بسیار عظیم برای جامعه نوپای اسلامی داشت (فیرحی، ۱۳۸۵) به گونه‌ای که به عنوان بزرگترین واقعه در تاریخ زندگی پیامبر (ص) و همچون نقطه عطفی در زندگی اجتماعی مسلمانان دانسته شد و بسیاری از حوادث دیگر با آن سنجیده می‌شوند. شواهد تاریخی بیانگر آن هستند که هجرت پیامبر (ص) از مکه به مدینه سرآغاز حرکت نوینی در شکل‌گیری نظام اسلامی شد و بی‌جهت نیست که با وجود حوادث مهمی در تاریخ اسلام همچون تولد پیامبر (ص) و بعثت آن حضرت، نظر به اهمیت تاریخی هجرت، این واقعه به عنوان مبدا تاریخ اسلام قرار گرفت (طبری، ۱۳۶۲).

بنابراین به آن اشاره شد تمامی جوانب هجرت به نوعی چه مستقیم و چه غیرمستقیم با تاب‌آوری و پایداری در ارتباط می‌باشد.

۲- پیشینه پژوهش

در زمینه هجرت و تاب‌آوری شهری، پژوهش و تحقیقات جداگانه ارزشمندی توسط محققین انجام گرفته است. اما تحقیقی که بتواند هجرت را راهبردی تاب‌آورانه در اندیشه اسلام مورد بررسی قرار دهد بسیار کم می‌باشد. در ادامه به برخی از مطالعاتی که مرتبط با موضوع تحقیق می‌باشد، اشاره شده است.

سپاهییک^۲ (۲۰۰۳) در تحقیق با موضوع «برخی دروس مانا و جهانی حضرت رسول در مورد برنامه‌ریزی و توسعه شهری» به طرح برخی دیدگاه‌های رسول اکرم (ص) در باب شهرسازی پرداخته است.

اسلامی بیش از چهارده آیه به بیان‌های مختلف دستور به هجرت داده است: گاهی با زبان ملامت و گاهی با زبان تشویق و پاداش.

بنابراین هجرت حرکت و خیزشی ثمربخش است که روح آن حرکت و هجرت از ظلمت و تاریکی به سوی نور و روشنایی و از کفر به سوی ایمان و از گناه و نافرمانی به سوی اطاعت از خداوند است، چراکه خداوند زمین خود را فراخ قرار داده تا اگر شرایط و وضعیت زندگی به کسی اجازه نمی‌دهد تا ایمان بیاورد و یا اینکه ایمان خود را حفظ کند به محل دیگری برود. لذا بسیاری از پیامبران خدا از جمله حضرت لوط (ع)، حضرت ابراهیم (ع)، حضرت موسی (ع)، اصحاب کهف و پیامبر بزرگوار اسلام (ص)، در حرکتی جهادی از محیط آلوده به شرک و گناه و برای رهایی از ظلم ظالمان، هجرت را انتخاب کردند. در تاریخ بشر کسانی بیشترین نقش را داشته‌اند که حرکت و خیزشی و هجرتی داشته‌اند.

واژه تاب‌آوری که در چند سال اخیر بیشتر در ادبیات محاوره‌ای مدیران بحران مطرح می‌شود، به معنا و مفهوم میزان تحمل و توانایی آحاد جامعه در شرایط خاص و بحران وضعیت طبیعت و ناهنجاری‌هاست. پر واضح است که جهان خلقت با تغییرات طبیعی و اقلیمی مواجه است و گاه این تغییرات باعث پیدایش ناگواری‌ها، سختی‌ها و خسارت‌های مالی و حتی جانی می‌شود که در این بین انسان پذیرای تمام این مشکلات است. گرچه آدمی به حسب خلقت خاص خود دارای خاصیت تطابق و همسان‌سازی از بعد مادی با محیط و شرایط پیرامونی خود است، لیکن شخصیت باطنی و بعد ماورای طبیعی انسان بسیار در میزان انطباق و نحوه مواجهه با این مشکلات مهم است. دانشمندان علوم روان‌شناسی و اجتماعی بیشتر و بیشتر از دانشمندان اسلام به این موضوع پرداخته و راهکارهایی را برای کاهش آلام روانی جامعه ارائه داده‌اند، در حالی که دین مبین اسلام به عنوان آئین زندگی سعادت‌مندانه دارای طرح و برنامه‌ریزی ریشه‌ای و فراوانی بوده که به کلیت آن‌ها اشاره می‌شود (جدول ۱).

نتایج پژوهش حمیدی (۱۴۰۱) با عنوان «رهیافت‌های تاریخی هجرت نبوی (ص) در تبیین مولفه‌های اجتماعی و سیاسی تمدن ساز قرآن» بیانگر این است که هجرت پیامبر (ص) با اتکاء به مبادی تمدن‌ساز قرآن و با ادراک به هنگام، از نیازها، فرهنگ‌ها و داشته‌ها استوار بود. و پیامبر (ص) توانستند با طرح الگوی جامع، انتظارات شهر مدینه را محقق نموده و در اندک زمانی دگرگونی شگرفی در آن سرزمین و بلکه سراسر شبه جزیره عرب بوجود آورد.

ستاری ساربانقلی و ذبیحی (۱۳۸۸) نیز در پژوهشی با عنوان «نگرشی بر مفاهیم مدیریت شهری حضرت رسول (ص) در شهر مدینه تجلی زیبایی مدیریت شهری در شهر اسلامی» تلاش نمود تا ضمن معرفی ملاک‌های مدیریت شهری رسول اکرم (ص) اصول شهرسازی را تبیین نمایند.

۳- روش پژوهش

براساس هدف، تحقیقات علمی به دو دسته بنیادی و کاربردی تقسیم می‌شوند. نوع تحقیق حاضر از نظر هدف توسعه‌ای و به لحاظ ماهیت کاربردی می‌باشد. پژوهش حاضر تحقیقی کیفی به روش توصیفی و با استفاده از تحلیل محتوای کیفی تحت رویکردی تفسیری تاریخی به شناسایی متغیرهای اساسی موجود در نظریات مطرح درباره تاب‌آوری شهری و هجرت پرداخته و با بهره‌گیری و استناد به منابع مکتوب و کتابخانه‌ای و همچنین بررسی آیات قرآنی متناسب و احادیث معتبر به موضوع پرداخته شده است.

۴- یافته‌های پژوهش

هجرت از نظر لغوی از ماده «هجر» به معنای ترک و جدایی است و مهاجرت در اصل به معنای بریدن از دیگری و ترک وی است. در صدر اسلام مراد از واژه هجرت، بیرون رفتن اصحاب پیامبر (ص) از مکه به حبشه و نیز بیرون رفتن پیامبر (ص) از مکه به سوی مدینه است. اگر انتقال از نقطه‌ای به نقطه دیگر را مهاجرت می‌گویند، برای این است که شخص مهاجر با انتقال خود پیوند خویش را از مکان سابق می‌برد.

هجرت در متون دینی از منزلت و جایگاه والایی برخوردار است و قرآن کریم به عنوان یک دستور سازنده

جدول ۱- زمینه‌های موجود برای تاب‌آوری جامعه در اندیشه اسلام

عنوان	شرح
فطرت	آدمی به حسب خلقت خود در سختی و رنج آفریده شده (لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ) و در طی مسیر استکمالی خود، با این مشکلات دست و پنجه نرم کرده و تلاش جهت تفوق بر این موانع دارد.
تعلیم و تربیت	گرچه تمام نباتات، حیوانات و انسان‌ها ظرفیت تربیت را دارند، اما انسان با تمایز ویژه خود دارای ظرفیت تربیت و تعلیم خاص و رشد استعدادهای عقلانی و فطری است، به طوری که می‌تواند با اتکال به این ویژگی خود را با شرایط خاص مطابقت دهد.
ایمان	از مهم‌ترین جلوه‌های خاص وجودی انسان، اعتقاد به خداوند و خلقت حکیمانه عالم وجود است. این ویژگی باعث می‌شود تا با نگاه مؤمنانه به تمام نعمات و نعمات، روح و جسم خود را با زندگی این جهانی منطبق ساخته و حتی از مشکلات پیش رو پلکان رشد و ترقی برای پیشرفت‌های دنیایی و مقامات اخروی بسازد.

جدول ۲- مفاهیم و گزاره‌های ناظر به تاب‌آوری در قرآن

عنوان	شرح	سوره و آیه ۳
صبر و شکیبایی	قرآن کریم در رسالت انسان‌سازی و جامعه‌سازی خود آدمیان را دعوت به شکیبایی در مقابل سختی‌ها و ناگواری‌ها می‌کند.	(قرآن کریم، ۲: ۴۵ و ۱۵۳) (قرآن کریم، ۳: ۱۰۳) (قرآن کریم، ۷: ۱۲۸) (قرآن کریم، ۳: ۲۰۰)
طاقت‌آوری	آیاتی از قرآن کریم ناظر به میزان محدودیت و طاقت انسان است که بنده برای مقابله با مشکلات موظف است از خداوند بخواهد و دعا کند که مورد عنایت حق تعالی قرار گیرد.	(قرآن کریم، ۲: ۲۸۶ و ۱۸۴) (قرآن کریم، ۷: ۶۵)
عسر و یسر	یکی از مفاهیم قرآنی که می‌تواند ناظر به ارتقاء تاب و توان آدمی باشد، مفهوم معیت یا همراهی سختی‌ها و آسانی‌ها در دنیا یا رسیدن به آسانی پس از تحمل سختی است که طبعاً امید و انگیزه مقاومت در مقابل سختی‌ها را افزایش می‌دهد.	(قرآن کریم، ۷: ۶۵) (قرآن کریم، ۵: ۹۴)
رضا و تسلیم	از مهم‌ترین بسترهای افزایش تاب‌آوری در مقابل سختی‌ها، مفهوم والای رضا و تسلیم در مقابل خواست الهی است.	(قرآن کریم، ۸۹: ۳۰) (قرآن کریم، ۳۷: ۱۰۲) (قرآن کریم، ۳۱: ۲۲)
ابتلا و آزمایش	از مفاهیم دیگر قرآنی که در میزان افزایش تاب‌آوری جامعه مؤثر است توجه به ابتلائات و فلسفه آن است که طبعاً این مفهوم در مقاوم‌سازی انسان جهت تحمل بلايا و مصائب طبیعی بسیار مؤثر است.	(قرآن کریم، ۲: ۱۲۱) (قرآن کریم، ۲۹: ۲) (قرآن کریم، ۳۳: ۱۱)
اراده حکیمانه خداوند	شکی نیست خداوند «فعال ما پشاه» است و بنا به حکمت اموری در عالم جاری است که شاید در نگاه بدوی انسان، خوشایند او نباشد. بدیهی است که باور به اراده الهی در تاب‌آوری انسان بسیار مفید است.	(قرآن کریم، ۶: ۵۹) (قرآن کریم، ۱۶: ۴۰) (قرآن کریم، ۸۱: ۲۹)
جزا و پاداش	یکی از مفاهیم قرآنی که در افزایش مراتب تاب و تحمل انسان مؤثر است، مفهوم جزاء و پاداش در مقابل تکلیف و رنج‌های انجام واجبات و ترک محرّمات است.	(قرآن کریم، ۲۱: ۴۷) (قرآن کریم، ۹۹: ۷ و ۸۰)
توکل	توکل به معنای واگذار کردن امور به خداوند و او را وکیل تام‌الاختیار دانستن در تمام امور و شئون زندگی، لذا این باور آدمی را در مقابل حوادث و سختی‌ها مقاوم می‌سازد.	(قرآن کریم، ۶۵: ۳) (قرآن کریم، ۳: ۱۷۴) (قرآن کریم، ۳۹: ۳۸)
استعانت از خداوند	بدیهی است انسان همیشه نیازمند به تکیه‌گاه قدرتمند است و هیچ قدرتی بالاتر از خالق قادر نیست؛ بنابراین استمداد از عنایات خداوند آدمی را در مواجهه با سختی‌ها مقاوم و میزان طاقت او را بالا می‌برد.	(قرآن کریم، ۷: ۱۲۸)

جدول ۳- رویکردهای تاب‌آوری شهری

شرح	رویکرد
این رویکرد از مطالعات اکولوژیکی که تاب‌آوری را توانایی بازگشت به حالت قبل تعریف می‌کند، تاب‌آوری را به صورت مقدار اختلالی که یک سیستم قبل از اینکه به حالت دیگری منتقل شود می‌تواند تحمل یا جذب کند، تعریف می‌کند.	پایداری
بازیابی از تغییر یا عامل فشار و «بازگشت به گذشته» این رویکرد درباره توانایی جامعه برای برگشت به حالت اولیه آن است و معیاری است که با زمان صرف‌شده، یک جامعه برای بازیابی از تغییر اندازه‌گیری می‌شود.	بازیابی
بیشتر در ارتباط با تاب‌آوری اجتماعی و به عنوان ظرفیت جامعه برای واکنش به تغییر شکل سازگاران به کار می‌رود که به جای بازگشت ساده به حالت قبل می‌تواند به معنای تغییر به حالت جدید باشد که در محیط موجود پایدارتر است. این رویکرد بیشتر در ارتباط با سازگاری و انطباق جوامع با حوادث است. همچنین در سیستم اجتماعی اکولوژیک تاب‌آور، اختلال یا سانحه، پتانسیلی را برای ایجاد فرصت جهت تجربه کارهای جدید برای نوآوری و توسعه پایدار ایجاد می‌کند؛ که با مفاهیمی مانند نوسازی، احیا و خود سازماندهی همراه است.	دگرگونی

(ماخذ: Pimm, 1984; Folk, 2006؛ حسین‌زاده دلیر و همکاران، ۱۳۹۸)

جدول ۴- بررسی و مقایسه تطبیقی مولفه‌های اصلی هجرت با شاخص‌های تاب‌آوری

شرح و تحلیل انطباق مولفه‌ها	عوامل تأثیرگذار بر هجرت	منبع	ابعاد تاب‌آوری شهری	شاخص‌های تاب‌آوری	رتبه
- از دلایل هجرت، سازگاری اجتماعی جامعه مدینه نسبت به مکه با باور اسلام و جامعه مسلمانان بود که امکان فعالیت و رشد را به دین می‌داد. - امکان ارتباط و تعامل مسلمانان با اهالی یثرب به لحاظ روانی و ویژگی‌های شخصیتی نسبت به تندخویی و سرسخت بودن اجتماع مکه. - مشکلات عدیده اجتماعی مکه برای نومسلمانان و شرایط مناسب مدینه نسبت به آن. - زیست سالم‌تر اجتماعی و بهداشتی مدینه نسبت به مکه. - خشونت و عوامل بازدارنده کمتر در مدینه نسبت به مکه در ارتباط با اجتماع مسلمانان. - در امان بودن جان و مال مسلمین در مدینه. - گشودگی ظرفیت‌های اجتماعی جهت جامعه سازی در مدینه. - کثرت‌گرایی و چندقومی و چندمذهبی بودن شهر یثرب نسبت به مکه که نژاد و دین در آن محدود و متعلق به یک قوم بود و باعث تبعیض می‌گردید. - بالا بودن آگاهی مردم یثرب نسبت به مکه به لحاظ ارتباط با سرزمین‌های دیگر که در آن رواداری، دگرپذیری و امکان یادگیری و انتقال دانش ضمنی را نسبت به مکه با تمام ویژگی‌های صلب و صعب. - وجود طبقات اجتماعی بنا به تخصص‌گرایی در یثرب و وجود اصناف کشاورزی و صنعت‌گران علاوه بر تجارت و بازرگانی. - وجود و تمرکز جمعیتی بیشتر در مدینه که امکان شهرت آن و توسعه شهر را نسبت به مکه می‌افزود. - وجود بستر اجتماعی در صلح اوس و خزرج توسط پیامبر اسلام و سرمایه جوانی جمعیت که زمینه‌ساز پذیرش بهتر مسلمانان و باورشان در مدینه می‌شد. - وجود سابقه تمدنی پیشتر اهالی مدینه که مهاجرانی یمنی بودن که تجربه زیسته تمدنی داشتند.	دلایل اجتماعی	Hassler & Kohler, 2014; Walker & Salt, 2012	تاب‌آوری اجتماعی	ظرفیت سازگاری یا انطباق، شاخص ارتباط یا اتصال (بخش‌های مختلف سیستم اجتماعی) آسیب‌پذیری، سلامت خانوار و جمعیت، خدمات فرهنگ، کاهش خشونت و ناامنی و جرم و جنایت شهری، ظرفیت یادگیری و آگاهی، تنوع طبقات اجتماعی، خلاقیت و نوآوری، کاردانی و توانایی منابع انسانی، سرعت پاسخگویی به موقع، سرمایه اجتماعی.	۱

ردیف	شاخص‌های تاب‌آوری	ابعاد تاب‌آوری شهری	منبع	عوامل تاثیرگذار بر هجرت	شرح و تحلیل انطباق مولفه‌ها
۲	معیشت و زیست‌پذیری، استراتژی‌ها و سیاست‌های اقتصاد شهری، شاخص ارتباط یا اتصال (بخش‌های مختلف سیستم اقتصادی) ثروت و اشتغال، تنوع اقتصادی.	تاب‌آوری اقتصادی	Eraydin, 2012; Ernstson et al., 2010	دلایل اقتصادی	- تمرکز معیشتی تعداد زیاد شهروندان مدینه به کشاورزی در کنار مساعد بودن شرایط طبیعی و آب و خاک که امکان اشتغال و زیست‌پذیری و جمعیت‌پذیری را که زیربنای پویایی اقتصاد است، را ممکن می‌ساخت. - موقعیت قرارگیری مدینه که ارتباط اقتصادی و بازرگانی و مبادلات تجاری با شام و روم که از مراکز تمدنی پر رونق آن زمان بودن را فراهم می‌ساخت و اقتصاد شهری این شهر را به حرکت وامیداشت. - توانایی مدینه در فشار قراردادن قریش به دلیل قرارگیری در مسیر کاروان‌های بازرگانی و تجاری قریش مکه، خصوصاً که منبع تأمین معیشت قریش در درجه اول، تجارت و مبادلات اقتصادی مکه بود. - وجود تخصص‌گرایی و صنایع مختلف شغلی و ارتباط آن‌ها با یکدیگر به منزله اقتصاد شهری مناسب‌تر نسبت به اقتصاد تک قطبی مکه. - وجود نیروی کار جوان و منابع بیشتر که اقتصاد پربار را برای مسلمانان و توسعه تجارت و انگیزه‌های مالی در خدمت اسلام را جذاب می‌نمود.
۳	تنوع، شاخص ارتباط یا اتصال (بخش‌های مختلف سیستم زیست محیطی)، سلامت آب و هوا و خاک، طراحی تطبیقی (شاخص کیفیت محیط شهری از طریق نقش طراحی و سازماندهی فضا)، زیرساخت شهری، خدمات اکوسیستمی، (مدولار) پیمانانه‌ای بودن و قابلیت اندازه‌گیری، استحکام (مقاومت عناصر و مولفه‌های فیزیکی شهر مثل راه‌ها و ساختمان‌ها)، ظرفیت سازگاری یا انطباق، افزونگی، پایداری، سرمایه طبیعی	تاب‌آوری زیست محیطی و زیرساخت شهری (کالبدی)	Ernstson et al, 2010; Barthel et al., 2013	دلایل طبیعی و اقلیمی	- آب و هوای مساعد مدینه برای تمرکز جمعیتی و آسایش زیستی - آب و خاک و زمین‌های مناسب کشاورزی جهت امید به توسعه. - در دسترس بودن مصالح بیشتر و متنوع در مدینه برای توسعه کالبدی، ساخت و ساز و زمین‌های همراه نسبت به اراضی صخره‌ای مکه که غیرقابل توسعه بود. - وجود منابع آبی زیرزمینی سهل‌الوصول‌تر و بیشتر و متنوع در مدینه نسبت به مکه. - پیوستگی کالبدی بناها در مدینه که این انسجام امکان توسعه شهری را نیز ممکن می‌ساخت. - همواری مدینه برای ساخت و ساز با استحکام و راحت‌تر و امکان معبرگشایی و توسعه مسیرها و ارتباطات. - پایداری طبیعی و اقلیمی نسبتاً بهتر مدینه.

ردیف	شاخص‌های تاب‌آوری	ابعاد تاب‌آوری شهری	منبع	عوامل تاثیرگذار بر هجرت	شرح و تحلیل انطباق مولفه‌ها
۴	مهارت‌ها و ساختارهای نهادی، سیاست‌های تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری، مدیریت یکپارچه، تنوع سطوح سازمانی و ارتباطات میان سازمانی / شاخص ارتباط با اتصال (بخش‌های مختلف سیستم سازمانی و نهادها) ظرفیت سازگاری یا انطباق، سرعت پاسخگویی به موقع.	تاب‌آوری سازمانی و نهادی	Walker & Salt, 2012; Alberti et al., 2003; Chelliri & Olazabal, 2012; Eraydin, 2012; Feliciotti et al, 2016	دلایل مدیریتی و حکمرانی (سیاسی)	- وجود نیروی متخصص و مهارت دیده در مدینه جهت ساختاردهی و سازمان یابی مدیریتی. - تمرکز جمعیتی و تقسیم کار زمینه‌ای جهت مسئولیت سپاری در مدینه. - یکپارچگی قسمت اعظم جمعیت مدینه به‌لحاظ باوری پس از اسلام آوردن، عاملی در جهت برعهده‌گرفتن نقش و مسئولیت در ساختار حکومتی با هدف مشترک. - موقعیت سیاسی بهتر مدینه در نزدیکی قرار گرفتن ایران و روم به‌لحاظ ارتباطات. - زمینه تنازعات و تعارضات پیشین در مدینه که موجب سرخوردگی آنان شده و به دنبال بستری جهت ثبات و پایداری حکومت و جامعه بودن. - وجود دین یهود و بشارت آن به پیامبر موعود که زمینه‌ساز پذیرش اسلام و پیامبر و مسلمان در مدینه می‌گشت. - دعوت ساکنان یثرب و فداکاری، ایثار و در اختیار قرار دادن منابع و اموال و ساختمان‌های خود برای مسلمانان مهاجر.

(ماخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۲)

۵- نتیجه‌گیری

مولفه‌های تاب‌آوری، تعریفی جدید از خود پدیده هجرت را بدست دهد و بتواند پلی مابین این مفهوم و تاب‌آوری باشد و به عنوان یک مولفه برای پایداری و اهداف تاب‌آورانه در زمان‌ها و مکان‌های مختلف به کار رود. طبق این دیدگاه هجرت از ابعاد ضلب که به عنوان تدبیری از سر ناچاری و فرار از وضع موجود می‌باشد، خارج شده و به عنوان یک استراتژی و آینده‌نگری مطرح می‌شود که با در نظر گرفتن تمام جوانب راه را برای توسعه و یافتن بستری وسیع به منظور رقم زدن شرایطی مطلوب‌تر که امکان رشد و زمینه زیست مساعدتر را در شهر جدید مدینه فراهم می‌کند.

هجرت باتوجه به اینکه شهر مکه بسیاری از مولفه‌های توسعه چه در ابعاد محیطی-کالبدی و چه در ابعاد اجتماعی-فرهنگی و اقتصادی و اقلیمی-محیطی را نداشت و نامناسب برای پی‌ریزی تمدنی شهری بود و اسلام در آن دوران کودکی و بلوغ خود را باید طی می‌کرد، این مدینه بود که می‌توانست با موقعیت ژئوپلتیک و استراتژیک خویش به لحاظ آب‌وهوای معتدل‌تر و مساعدتر و

امروزه که مفهوم تاب‌آوری به عنوان یکی از مهمترین دغدغه‌ها برای بالا بردن کیفیت زندگی و پشتوانه امنیت برای شهرها تبدیل شده است، لزوم پرداختن به آن در تمام ابعاد را آشکار می‌سازد. تاب‌آوری در هر زمینه جغرافیایی و اقلیمی، اجتماعی و فرهنگی، باوری و... رنگی خاص از تعریف و مفهومی متمایز را به خود می‌گیرد. در جوامعی که باور به آئین اسلام در آن غالبیت دارد، دین به عنوان یکی از زمینه‌های اصلی به شمار می‌رود که فرهنگ، اقتصاد، اجتماع و... خود را به آن وفق می‌دهد و زمینه اصلی می‌شود که رفتارها و فعالیت‌ها در ارتباط با آن رخ می‌دهد.

بدون شک پرداختن به مفهوم تاب‌آوری در اندیشه اسلام می‌تواند در تدوین و چارچوب‌بندی مولفه‌های قابل اجرا برای بحث تاب‌آوری در شهرهای امروزی نیز راهگشا باشد. تبیین، تشریح و تفسیر هجرت به عنوان یکی از اصلی‌ترین و اساسی‌ترین سیاست‌ها و راهبردهای صدر اسلام که بی‌شک برگرفته از شرایط خاص مسلمانان آن زمان و مکان است می‌تواند از طریق بازتعریف و تطبیق با

دسترسی راحت‌تر جغرافیایی و نزدیکی به مراکز تجاری شام و مغرب زمین و همچنین امکان ارتباطات اجتماعی و همسایگی با تمدن‌ها مجاور و امکان توسعه و بالندگی شهری و... این بستر و امکان را فراهم کند. حتی به لحاظ باوری نیز مردم مکه از دید آیات قرآن به کفر و نفاق نزدیک‌تر بوده و فعالیت تبلیغی در آن دشوار بوده و بازدهی گرویدن به آیین اسلام کمتر بود.

از هر بعدی به مهاجرت مکه به مدینه بنگریم دورنگری‌ها و اهداف آینده‌نگرانه آن بسیار مشهودتر از ابعاد معنوی و باوری آن می‌باشد که بسیار از سخن رانده شده اما ابعاد تاب‌آورانه این عمل مغفول مانده و باعث مهجور ماندن معنای عمیق هجرت گشته و به نوعی در زمان حال نیز کارکرد خود را تاحدودی با نگاه معنوی صرف از دست داده است. در آیه ۹۷ سوره نساء هجرت در ارتباط با تاب‌آوری را می‌توان عاملی برای رستگاری در دو جهان تعریف کرد که نه تنها ما را از ضعف‌ها و کمبودها می‌رهاند بلکه راهکاری است که ما را توانمند نموده تا بتوانیم در جنبه‌های زیست مادی نیز با کیفیت بهتر و مقبول‌تر زندگی نماییم و این دور از فلسفه اسلام نمی‌باشد، زیرا اسلام به ابعاد مادی و معنوی باهم توجه نموده است.

إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا (قرآن کریم، ۴: ۹۷).

آنان که فرشتگان، جانشان را در حالی که ظالم به خود بوده‌اند می‌گیرند، از آن‌ها پرسند که در چه کار بودید؟ پاسخ دهند که ما در روی زمین مردمی ضعیف و ناتوان بودیم. فرشتگان گویند: آیا زمین خدا پهناور نبود که در آن هجرت کنید؟! و مأوای ایشان جهنم است و آن بد جایگاه بازگشتی است.

اگر انسان توان تغییر محیط را داشت تغییر بدهد و اگر نتوانست به علت غالب شدن محیط بر او باید با مهاجرت این جو را در هم بشکند و هجرت یکی از راه‌های

مقابله با ضعف‌ها می‌باشد.

وسیع بودن زمین خداوند که به طبع شرایط زیست در آن نیز متفاوت می‌باشد به عنوان یک امکان و راهکار برای کمک به زندگی بهتر در پرتو هجرت و مهاجرت مطرح است.

دیگر اینکه هجرت در یک پهنه درون سرزمینی اتفاق می‌افتد که آن روشی در راستای استفاده بهینه و درست از تسهیلات و امکانات طبیعی زیست درون یک سرزمین است. به بیانی دیگر تمرکز فعالیت‌های تبلیغی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی اسلام در مدینه به‌سان یک طرح‌آمایش می‌باشد که هزینه‌های زیست را کاهش داده و از امکانات بالقوه سرزمینی جهت بهره‌گیری مناسب‌تر و بیشتر سود می‌برد که موجب کاهش استهلاک نیرو و انرژی پیروان این آیین می‌گردد. از سویی دیگر می‌توان بالارفتن امنیت مسلمانان در شهر مدینه که موجب رغبت بیشتر برای روی آوردن به این آیین و زندگی در این اجتماع می‌شود را به عنوان یک راهبرد قلمداد نمود که پیامبر (ص) و مسلمین پیش می‌گیرند و ثمرات آن در اوج‌گیری اسلام در سالیان بعد به وضوح قابل مشاهده و نمایان است.

۶- اعلام عدم تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

۷- پی‌نوشت‌ها

1- Arnold Joseph Toynbee

2- Spahic

۳- سوره ۲: بقره، سوره ۳: آل عمران، سوره ۶: انعام، سوره ۷: اعراف، سوره ۱۶: نحل، سوره ۲۱: انبیاء، سوره ۲۹: عنکبوت، سوره ۳۱: لقمان، سوره ۳۳: احزاب، سوره ۳۷: صافات، سوره ۳۹: زمر، سوره ۶۵: طلاق، سوره ۸۱: تکویر، سوره ۸۹: فجر، سوره ۹۴: شرح، سوره ۹۹: زلزال، سوره ۱۰۳: عصر.

[1169:IHIEOA\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1169:IHIEOA]2.0.CO;2)

10- Barthel, S., Colding, J., Erixon, H., Ernstson, H., Grahn, S., Kärsten, C., ... & Torsvall, J. (2013). *Principles of Social Ecological Design: Case Study Albano Campus*, Stockholm. Stockholm: School of Architecture and the Built Environment.

11- Chelleri, L., & Olazabal, M. (2012). *Multidisciplinary perspectives on urban resilience: A workshop report*. Bilbao: BC3, Basque Centre for Climate Change.

12- Eraydin, A. (2012). "Resilience thinking" for planning. In *Resilience thinking in urban planning*. Dordrecht: Springer Netherlands.

https://doi.org/10.1007/978-94-007-5476-8_2

13- Ernstson, H., Barthel, S., Andersson, E., & Borgström, S. T. (2010). Scale-crossing brokers and network governance of urban ecosystem services: the case of Stockholm. *Ecology and society*, 15(4).

<https://www.jstor.org/stable/26268215>

14- Feliciotti, A., Romice, O., & Porta, S. (2016). Design for change: five proxies for resilience in the urban form. *Open House International*, 41(4), 23-30.

<https://doi.org/10.1108/OHI-04-2016-B0004>

15- Folke, C. (2006). Resilience: The emergence of a perspective for social-ecological systems analyses. *Global environmental change*, 16(3), 253-267.

<https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.04.002>

16- Hassler, U., & Kohler, N. (2014). Resilience in the built environment. *Building Research & Information*, 42(2), 119-129.

<https://doi.org/10.1080/09613218.2014.873593>

۸-منابع

۱- توین بی، آرنولد. (۱۹۸۷). *تاریخ تمدن، تحلیلی از تاریخ جهان از آغاز تا عصر حاضر*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: نشر مولی.

۲- حسین‌زاده دلیر، کریم؛ محمدیان، مهرداد و سرداری، رویا. (۱۳۹۸). مروری بر مفهوم تاب‌آوری شهری. *فصلنامه علمی تخصصی مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری*، ۲(۳۶)، ۶۹-۷۸.

<http://www.udsj.ir/post.aspx?id=595>

۳- حمیدی، سعید. (۱۴۰۱). رهیافت‌های تاریخی هجرت نبوی (ص) در تبیین مولفه‌های اجتماعی و سیاسی تمدن‌ساز قرآن. *مطالعات تاریخی قرآن و حدیث*، ۲۸(۷۱)، ۳۴۴-۳۷۲.

https://journals.iaui.ir/article_694895.html

۴- ستاری ساربانقلی، حسن و ذبیحی، حسین. (۱۳۸۸). نگرشی بر مفاهیم مدیریت شهری حضرت رسول اکرم (ص) در شهر مدینه تجلی زیبای مدیریت شهری در شهر اسلامی. *مجله فراسوی مدیریت*، ۳(۱۰)، ۱۰۵-۱۴۶.

https://journals.iaui.ir/article_518506.htm!lang=en

۵- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۶۲). *تاریخ الطبری: تاریخ الامم و الملوک*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر

۶- عبدالله‌زاده‌آرانی، رحمت‌الله. (۱۳۸۲). انگیزه‌ها و پیامدهای هجرت در اسلام. *پیک نور*، ۱(۴)، ۵۸-۶۶.

<https://www.sid.ir/paper/128648/fa>

۷- فیرحی، داود. (۱۳۸۵). دولت-شهر پیامبر (ص). *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، ۷۳، ۱۸۳-۲۳۶.

https://jflps.ut.ac.ir/article_25168.html

۸- قرآن کریم

9- Alberti, M., Marzluff, J. M., Shulenberger, E., Bradley, G., Ryan, C., & Zumbrennen, C. (2003). Integrating humans into ecology: opportunities and challenges for studying urban ecosystems. *BioScience*, 53(12), 1169-1179.

[https://doi.org/10.1641/0006-3568\(2003\)053](https://doi.org/10.1641/0006-3568(2003)053)

- 17- Pimm, S. L. (1984). The complexity and stability of ecosystems. *Nature*, 307, 321-326.
<https://doi.org/10.1038/307321a0>
- 18- Spahic, O. (2003). Some universal and timeless lessons of the prophet Muhammad in urban planning and development. In *Technology and management for sustainable building 3rd conference in the series on sustainable built environments*.
- 19- Walker, B., & Salt, D. (2012). *Resilience Thinking: Sustaining Ecosystems and People in a Changing World*. Washington D.C: Island Press.

References

- 1- Abdollahzadeh Arani, R. (2003). Motives and consequences of migration in Islam. *Peik Noor*, 1(4), 58-66. [In Persian].
<https://www.sid.ir/paper/128648/fa>
- 2- Alberti, M., Marzluff, J. M., Shulenberger, E., Bradley, G., Ryan, C., & Zumbrunnen, C. (2003). Integrating humans into ecology: opportunities and challenges for studying urban ecosystems. *BioScience*, 53(12), 1169-1179.
[https://doi.org/10.1641/0006-3568\(2003\)053\[1169:IHIEOA\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1641/0006-3568(2003)053[1169:IHIEOA]2.0.CO;2)
- 3- Barthel, S., Colding, J., Erixon, H., Ernstson, H., Grahn, S., Kärsten, C., ... & Torsvall, J. (2013). *Principles of Social Ecological Design: Case Study Albano Campus*, Stockholm. Stockholm: School of Architecture and the Built Environment.
- 4- Chelleri, L., & Olazabal, M. (2012). *Multi-disciplinary perspectives on urban resilience: A workshop report*. Bilbao: BC3, Basque Centre for Climate Change.

- 5- Eraydin, A. (2012). "Resilience thinking" for planning. In *Resilience thinking in urban planning*. Dordrecht: Springer Netherlands.
https://doi.org/10.1007/978-94-007-5476-8_2
- 6- Ernstson, H., Barthel, S., Andersson, E., & Borgström, S. T. (2010). Scale-crossing brokers and network governance of urban ecosystem services: the case of Stockholm. *Ecology and society*, 15(4).
<https://www.jstor.org/stable/26268215>
- 7- Feirahi, D. (2006). The Prophet's City - State. *Journal of Faculty of Law and Political Sciences*, 73, 183-236.
https://jflps.ut.ac.ir/article_25168.html
- 8- Feliciotti, A., Romice, O., & Porta, S. (2016). Design for change: five proxies for resilience in the urban form. *Open House International*, 41(4), 23-30.
<https://doi.org/10.1108/OHI-04-2016-B0004>
- 9- Folke, C. (2006). Resilience: The emergence of a perspective for social-ecological systems analyses. *Global environmental change*, 16(3), 253-267.
<https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.04.002>
- 10- Hamidi, S. (2022). The historical approaches of the Prophet's migration (pbuh) in explaining the social and political components of the civilization of the Qur'an. *A Semianual Journal of Qur'an and Hadith Historical Studies*, 28(71), 344-372. [In Persian].
https://jsm.journals.iau.ir/article_694895.html
- 11- Hassler, U., & Kohler, N. (2014). Resil-

ience in the built environment. *Building Research & Information*, 42(2), 119-129.

<https://doi.org/10.1080/09613218.2014.873593>

12- Hosseinzadeh Dalir, K., Mohammadian, M., & Sardari, R. (2018). An overview of the concept of urban resilience. *Specialized Scientific Quarterly of Urban Design Studies and Urban Researches*, 2(3(6)), 69-78. [In Persian].

<http://www.udsj.ir/post.aspx?id=595>

13- Pimm, S. L. (1984). The complexity and stability of ecosystems. *Nature*, 307, 321-326.

<https://doi.org/10.1038/307321a0>

14- Sattari Sarebangholi, H., & Zabihi, H. (2008). A perspective on the concepts of urban management of Prophet Muhammad (pbuh) in the city of Medina, a beautiful manifestation of urban management in an Islamic city. *Journal of Beyond Management*, 3(10), 105-146. [In Persian].

https://journals.iau.ir/article_518506.html?lang=en

15- Spahic, O. (2003). Some universal and timeless lessons of the prophet Muhammad in urban planning and development. In *Technology and management for sustainable building 3rd conference in the series on sustainable built environments*.

16- Tabari, Muhammad bin Jarir. (1983). *Tarikh al-Tabari: Tarikh al-Ummum wa al-Muluk*. Translated by Abolghasem Payandeh, Tehran: Asatir. [In Persian].

17- The Holy Quran. [In Persian].

18- Toynbee, A. (1987). *The history of civilization, an analysis of the history of the world*

from the beginning to the present day. Translated by Yaqoub Azhand, Tehran: Molly Publishing. [In Persian].

19- Walker, B., & Salt, D. (2012). *Resilience Thinking: Sustaining Ecosystems and People in a Changing World*. Washington D.C: Island Press.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی